

DÉLVIDÉKI SZEMLE

1944. MÁRCIUS

III. ÉVF. 3. SZÁM

Sokrates és Európa

HA EGY EMBER MEGHAL és szeretnénk magunknak számot adni róla, mi volt jelentősége az életben, elég megbízható értékelést találunk felőle, mikor számbavesszük: mennyivel lett volna szegényebb a világ, ha meg se születik? Ilyenkor igen sok kíválsónak kikiáltott halottról kiderül, hogy mily keveset ért, mert alig van valami a szellemi hagyatékában, amiért érdemes megőrizni az emlékezetét. Sokratesszel éppen ellenkezőleg áll a dolog. Mig élt, az athéniek legtöbbször alig látott benne többet, mint egy kellemetlen kérdéseket firtató szofistát, s az athéni közélet sok felfújttálnagysága megkönnyebbedett, mikor hallotta, hogy az agg kőfaragó, aki élete végén márványtömbök helyett az emberi lelkek alakításával foglalkozott, kénytelen volt kiüríteni a méregpoharat. Egyik megszokott útja volt ez ugyanis annak, ahogyan az athéni hatalmasok megszoktak szabadulni azoktól, akik terhükre váltak. Csak halála után derült ki, mily nagy ember esett itt áldozatul az irigységnek és a gyűlöletnek, s ez a szellemi nagyság azóta nem hogy megfoghatkozott volna, hanem mindig tisztábban és világosabban áll az utókor előtt. Sokrates szellemi műveltségünknek valóban ama nagy ősei közé tartozik, akiknek a legtöbb hálával tartozunk, mert egyike volt azoknak, akik életükkel és példájukkal megmutatták nekünk, hogy érdemes embernek lenni. Mikor azt látjuk, mily temételen azoknak az embereknek száma, akik miatt szégyenkeznünk kell, hogy mi is emberek vagyunk, az ilyen fölemelő emberség, mint Sokratesé, a legjobbak számára mindig öröm és vigasztalás.

Mi volt hát az, amiért ezt az athéni bölcsét az emberiség legnagyobb jótévői közé kell sorolnunk, noha a hatalom és a vagyon koldusai közé tartozott? Nem volt kezében hatalom és nem voltak a zsebében kincsek, amelyekkel embereket gyűjthetett volna maga köré. Még tudománya se volt, mert hiszen állandóan azt hangoztatta, hogy semmit se tud, s inkább tanulni akar másoktól, mint tanítani, és mégis azt kell mondanunk, hogy hívei és tanítványai vagyunk mindannyian, akik hiszünk az igazságban, a jóságban és általában abban, hogy az élet anyagi javain túl vannak még olyan szellemi javak, amikért sokkal érdekesebb élni, mint a világ minden hatalmáért és kincseiért...

Az ókor keleti népeinek életét sokszor csodás műveltségük ellenére is úgy jellemezhetjük, hogy hiányzott belőle a szabadság öntudata. A természet óriás erőinek és nagy zsarnokoknak az igájában görnyedtek. A természet titkai iránt úgy érdeklődtek, mint ahogyan a rabszolga szeretné ellesni ura titkos gondolatait, mert azt hiszi, hogy ezzel előnyöket szerezhet magának, mikor parancsszó nélkül már teszi is azt, amit az éppen parancsolni akar. Ezt a lealázó helyzetet csak a görögök, s köztük is csak az ión törzsek fordították meg. Ők voltak az elsők, akikben felébredt a szabadság vágya, s akik először kívántak urai lenni önmaguknak is, meg az őket körülvevő természetnek is. A szabadságnak ezzel a világos óhajlásával lettek az első európaiak. Bennük vált el Európa Ázsiától, hogy aztán egész történelme folyamán ne legyen más, mint ennek a szabadságnak mind szélesebb körökben való megszervezése. Európa tehát a szabadság jegyében született, s addig él, míg a szabadság vágya él benne. S minthogy a világ minden valósága közül egyedül a szellem szabad, az iónokon át Európa egyben a szellemmel jegyezte el magát, s meg kell hálnia, mikor a szellem uralmát az anyag kényszere veszi át fölötte.

Ebben a távlatban válik előttünk világossá az iónok, s köztük is főleg az athéniek nagysága. A szabad szellem ugyanis legtisztábban az ión tudományban és az athéni filozófiában mutatta meg magát a világnak.

A kisázsiai iónok voltak az elsők, akik nem a rabszolga ijedelmével, hanem a szabad ember bátor tekintetével fordultak a természet felé, s nem apró-cseprő titkai, hanem legbenső lényege felől érdeklődtek. Azt kérdezték, mi az a központi valami, ami e világot bensejében összetartja, mert abban a meggyőződésben voltak, hogy ha ezt sikerül megragadniok, hatalmat nyernek a világ fölött. A tudást ugyanis a természet fölött nyert hatalomnak, s a bölcslet a világ urának tartották, aki nincs többé kiszolgáltatva az ismeretlen világegyetemnek, hanem a szellem erejével fölötte áll. Csak ez a hit magyarázhatja meg, miért állt oly különös becsben a bölcs a görögök között: benne valóban az emberség csucsát látták, akit tudása oly magasra emel, hogy vele értékben sem a hadvezér, sem a politikus nem versenyezhet. Az antik bölcs ebben a hitben lett népének vezére, államférfija és törvényhozója, mint arra a görög nép történetének számos példája ismeretes.

Azonban ez a természet felé fordulás, amely nagy eredményeket ígért, épp oly veszedelmekkel is járt. Aki egyebet sem tesz, mint a természetet vizsgálja, az előbb-utóbb elvész a dolgok áradatában, bármennyire igyekszik azoknak fölébe emelkedni. A természetvizsgáló, ha csak saját hajánál fogva nem akarja önmagát a vízből kimenteni, okvetlenül belefullad a valóságba, amely mindig relatív és változó jelenségeket mutat. Az időbeli változás világából a törvény állandósága felé törekedett ugyan a görög tudomány, de ezt nem is találhatta meg mindaddig, míg a szellem önmagára nem eszmélt, hanem örökösen a külső világban kereskedett.

Hogy az emberi értelem mennyire ingadozik és mennyire el-süllyed a változó jelenségek világában, azt semmi sem mutatja job-

ban, mint a szofisztika mozgalma a görög tudomány életében. A szofisták ugyanis észrevették, hogy minden változásnak nem önmagában, hanem csak az emberrel kapcsolatban van értelme: a változó nem önmagának, hanem nekünk változik, akik a jelenséget szemléljük, s ebből a tapasztalatból levonták a tanulságot: hogy t. i. minden dolog mértéke az ember, a létezésnek abban, hogy létezik, a nemlétezőnek pedig abban, hogy nem-létezik. Ez végeredményben minden igazságnak a tagadását és minden tudásnak a lehetetlenségét jelenti, mert ha így van, akkor még ez a szofista „igazság” sem tarthat valójában igényt az igazságra, hiszen maga sem egyéb, mint vélekedés, ami éppen így látszik annak, aki így vélekedik. Ha a görög filozófiának ez lett volna a végső szava, akkor Európa és az európai szellem, az európai tudomány elsüllyedt volna a látászt és az örökös változás mocsarában: a szellem örök igazságainak fénye sohasem ragyoghatott volna fel ezen a földrészen.

S hogy mégse lett vége Európának és a szellem önmagára eszmélhetett, azt külön köszönjük Sokratesnek, s ezért kell alakját és tanítását az európai műveltség legtisztább és legbővebb vizű forrásának tekintenünk.

Legnagyobb tettének azt kell tartanunk, hogy a természetet, a külső világon túl önmagunkban, az emberi lélekben egy más világot fedezett fel, amely nemcsak, hogy független a külső világtól, hanem ennek a külső világnak is csak vele kapcsolatban, csak reája vonatkoztatva van valami örökkévaló értelme. A természet mellett, sőt fölött így tárt föl előttünk egy magasabb világot, amelyet kiki megtalálhat önmagában, ha kissé erőt vesz magán és őszintén önmagába tekint. Ennek a követelményét látta kifejezettnek a delphii Apolion-templom feliratában. „Ismerd meg tenmagadat!” Vagyis ahhoz, hogy az örökkévaló feltárulhasson előttünk, nem kell elmerülnünk a külső világban, a természet kutatásában, mert ott van előttünk, sőt bennünk, csak feléje kell fordulnunk, s legott felragyog az igazsága tudatunkban. Ezért szakít Sokrates az előtte élt természetvizsgálókkal, noha maga is próbálkozik fiatal korában ezzel az uttal, de csakhamar hátat fordít neki, mert rájön, hogy ezen az úton soha nem ér célhoz: az örökkévalót a külső világban nem fogja megtalálni. Nem a kövektől és növényektől, hanem az emberektől várja kérdéseire a feleletet, így lesz belőle az első tipikus városi ember és a természet helyett a szellem kutatója, mert a város a faluval szemben a legrégebb idők óta a szellem prototípusa: úgy fejezi ki a szellemet, mint a falu a természetet.

Jellegzetesen városi ember Sokrates abban is, hogy a szellemet nem aszketikus remeteségben, nem a befelé forduló lélek misztikus önmagábamerülése útján reméli megragadhatónak, hanem az emberekkel való társalgásban várja a kipattanását. A tudás az ő szemében közös kutatást, egy célra törő elmék közös erőfeszítését követeli, s az eredmény éppen ezért lehet ment minden egyéni vélekedéstől: a közösen megragadott igazság mindnyájunkra egyformán kötelező érvénnyel bír. Éppen ezért győzi le Sokrates a szofisták alanyi önkényét, akik a maguk igazságait apodiktikus módon, mintegy parancsként nyilatkoztatták ki és az elme mindenféle ravaszkodásával és sal-

to mortaléival igyekeztek azt embertársaikkal elfogadtatni. Velük szemben Sokrates a lelkiismeretre hivatkozott, mint az igazság ismerető jelére: ennek a hallgatása reményt keltett benne arra nézve, hogy jó uton jár és így várhatja a keresett egyetemes igazságnak a lélek előtt való felbukkanását. Mert elődeivel szemben az volt legnagyobb felfedezése, hogy az igazság nem rajtunk kívül, hanem bennünk lakozik. Nem úgy kerül tehát az bele a tudatunkba, hogy kívülről mintegy belénk önti valaki, hanem belülről kell annak megvilágosodnia. A külső segítség csupán arra lehet jó, hogy szikrát kap tőle a lélek és világosság gyúl benne.

Nem tesz semmit ennél fogva, hogy ő magát állandóan tudatlannak mondja, mert él benne a tudás vágya. Nyugtalanul jár-kel az emberek között és keresi az alkalmat, hogy a várva-várt szikra beléhulljon akár a saját, akár a vele társalkodók lelkébe és napfényre kerülhessen az az igazság, amelyre mindnyájan annyira vágyakoznak.

Mind ezzel Sokrates visszaadta az európai embernek az örök és változatlan igazság megismerhetésébe vetett hitét, s rámutatott arra is, hogy ez éppen nem emberfeletti feladat, mert nem kell miatta elérhetetlen magasságokba szállnunk. Nem kell ég és föld között valahol a sztratoszférában lebegnünk, mint a rosszmájú Aristophanes téteti éppen Sokratesszel, mikor benne a tudomány emberét akarja kicsúfolni, mert hiszen az igazság a saját lelke mélyén minden ember számára hozzáférhető. E nagy tanító nem győzi eleget hangoztatni, hogy ő éppen ezért nem tanít, csak segít abban, hogy mások erre a belső igazságra ráébredhessenek. „Én magam — mondja Platon Theaitetosában — egyáltalában nem vagyok bölcs, nincs is olyan fölfedezésem, amely lelkemből fakadt sarjadékom volna. Azok közül azonban, akik velem társalognak, némelyek először teljesen tudatlanoknak látszanak, de ha társalgásuk tovább tart, mindazok, akiknek az isten megadja ezt, mind maguk, mind a mások véleménye szerint, csodálatos előhaladást tesznek. Világos ebből, hogy ők tőlem semmit sem tanultak, hanem önmaguktól sok szépet fedeznek föl és birtokolnak.“ A maga szerepét tehát a meglehetősen szerény segítségben látja csupán, mikor sokan azt vélik, hogy másokat tanítani akar. Beszélgetéseiben csupán a hazugság dédelgetését és az igazság elkendőzését nem tartja megengedhetőnek.

Így ad nekünk példát Sokrates egyrészt arra, hogy a bennünk élő szellemiség aktív erő, másrészt pedig, hogy itt kell keresnünk az igazság forrását, amely az értelmes gondolatok fényét aztán ráirasztja a külső természetre is. Van valami benső rokonság az emberi lélek és az igazság között, éppen ezért lehetséges a megismerés. De — mint Platon, Sokrates szellemének leghívebb örököse mondja a VII. levélben — csak az igazsággal való szakadatlan foglalkozás hozhatja létre a lélekben annak megismerését. Ahol azonban a lélektől már természetére való tekintettel sem várhatunk sok jót — mint ahogy az átlagember lelkiiségében a tanulásra és az erkölcsiségre nézve már eleve ez a helyzet, ha pedig nem, akkor a későbbi romboló hatások fejlesztik idáig — ott még egy Lynkeus sem tudná meggyógyítani a lelki vakságot. Egyszóval: „azon, akinek lelke nem.

rokon a tárggyal, sem könnyű felfogás, sem a jó emlékező tehetség nem segíthet", mert az ilyen sohasem lehet az igazi tudásnak megvilágosodott birtokosa. A sokratesi tudás társaságban, vitatkozás közben születik meg: a problémát egymás iránt jóindulattal viselve, irigység nélkül, kérdés és feleletek formájában minden oldalról meg kell vitatni, s akkor ugyancsak Platon szavai szerint: „rávillan a kutatás minden tárgyára a megértés és az igazi belátás fénye, még hozzá oly világossággal, hogy az már szinte nem is embernek való”.

Ime, ebben a követelményben Sokrates atyja lett az európai tudománynak, mert azóta is az igazságnak illetén megismerését tartjuk itt Nyugaton tudománynak, egészen eltérve ebben a Keletől, ahol a tudományból éppen ez a közös megvitatás és az emberi értelemnek éles világossága hiányzik. Keleten tudomány az, amit egy tekintély igazság gyanánt kijelentett, Európában azonban Sokrates óta nem vagyunk hajlandók tudományos igazságnak elismerni azt, ami a megvitatást nem bírja el és az ész ítélőszéke előtt nem állhat meg. Keleten a dogma, nyugaton a kritika uralkodik. Ezért a keleti embernél a nyugati hagyomány elméletei se vitatható teóriák, hanem dogmák. A darvinizmus pl. nem az élő lények kiválasztódásának és fennmaradásának egy vitatható magyarázata az ő szemében, hanem — ha elfogadta — érinthetetlen igazság, hitcikk, s ezért a lamarckiánust vagy az antidarwinistát kész megölni. Ugyanígy van a filozófiával is: ennek az elméleteiből is dogmát csinál és hadba száll érte, míg a nyugati ember gondolkodik és vitatkozik fölötte, de hagyományos elméleteiért nem akar se ököltre menni, se gyilkolni.

Ezt az ész előtt való igazolást Sokrates odáig vitte, hogy még az erény, az erkölcsi élet alapjának is a tudást vallotta. A bűnöst egyenesen tudatlannak mondta. Démoni hatalmat érzett magában, mely arra készteti, hogy egész életét a tudásra építse fel. Ebben is mintája lett az európai embernek, aki egész életét, még állami-társadalmi berendezkedését is a tudományra szeretné szintén felépíteni. Idegenkedik az ösztönöstől, a titokzatostól. Sokrates előtt is meg kellett szégyenülnie az ösztönös és irracionális vágyak embereinek, mint ahogyan szégyenkezett előtte Alkibiades, a hatalomváagnak és a vagyonnak szerelmese. Ez a cinikus lélek, aki előtt semmivé volt szent és szégyenkezés nélkül tört nagyon is földi céljai felé, Platon Symposionjának szavai szerint Sokrates hatása alatt sokszor úgy volt, hogy azt kellett éreznie, nem érdemes úgy élnie, ahogyan él. Sokrates rákényszerítette őt, hogy bevallja, mily szörnyű sok a fogyatékosága, mennyire nem tud semmit és mégis vezetni kívánja az athénieket. S ezért egyedül Sokrates előtt érzett restelkedést. Csak vele szemben támad fel benne az elhatározás, hogy mássá váljon: jobbá és különbbé, mint aki volt.

A tudás emberének mindig megvolt Európában ez a különös hatása. Nem hiába a primitív társadalmak varázslójának a szerepét vette át, maradt is benne valami a démoniból. Platon a görög szónak a konkrét körében maradó megjelölésével erőtikus embernek nevezi Sokrateset és azt érzi rajta, hogy képes a változóban a változatlant, s az időben az örökkévalót mepillantani.

Sokrates különben a példájával tanított, mert egyetlen sort sem írt. Elgondolkoztató, hogy az a két példa, akik Európát formálták: Jézus Krisztus és Sokrates, mindegyik csak személyes példát mutatott arra, hogyan kell élni, de nem fordult egyik sem az íráshoz. Ott éltek az emberek szeme előtt, társalogtak velük, s ezzel többet tettek, mintha egy cellába elvonultan köteteket írtak volna össze. Ha az ő példájukból megszületett keresztény erkölcsöt és a racionális tudományt kitörölnénk Európa szelleméből, minden technikai és művészi civilizációnk ellenére nem maradna belőle egyéb, mint a többé-kevésbbé álcázott barbárság. Európa és az egész világ szerencséjére azonban a példa élő hatására evangéliumok és filozófiák születtek meg, amelyek hol halványabban, hol világosabban mégis át tudták menteni ezeket a nagy példákat az utókor számára, amely már szemtől-szembe nem állhatott velük, mint a tanítványok a Jézus Krisztussal és a szégyenkező Alkibiades Sokratesszel.

Sokrates szellemét főleg Platon iratai őrizték meg a számunkra. Bennük a sokratesi szellem teljes tisztasággal ragyog fel, s egyben ennek a szellemnek a termékenysége is szemünk láttára mutatkozik meg. Leveleiben Platon maga tiltakozik az ellen, hogy iratait a sajátjának tekintsék, mert nincsenek, ugymond, platonai művek, amelyek ilyenek gyanánt ismereteseek, azok valójában a megszépült és megifjult Sokrates iratai. Az ő szelleme lüktet ezekben a filozófiai dialogusokban, s rajtuk nőtt nagyra az európai tudomány, épp úgy, mint az európai erkölcs eszméltetői az evangéliumok voltak. Ezen az úton termékenyítette meg Sokrates tanítása és példája a mi szellemünket. S ha végig kísérjük Európa történetét, azt látjuk, hogy a racionális tudomány mindig olyankor virult fel, amikor ez a sokratiko-platonikus örökség elevenen élt benne. Mikor a külvilágot a bennünk élő szellem fényénél szemléltük, akkor sikerült állami és társadalmi életünkben is olyan egyensúlyt teremteni, amelyben az egyén szabadságát nem akarta megsemmisíteni a közszarnoksága. Ez az örökség készítetett rá, hogy a középkorban hitünkre is rá vessük a tudomány világosságát és megalkossuk a keresztény teológiát. Ez lobbant újra lángra Descartesban, hogy ráeszméltessen a matematika használhatóságára a természet törvényeinek felismerésében, s ez újult meg Kant filozófiájában, hogy igazságot tegyen az akkor egymással hadakozó világmagyarázatok vitájában. Valahányszor ráébredtünk arra, hogy a világon van valami több és nagyobb is, mint az anyag és a vagyon valósága, s ezt a többet és nagyobbbat a magunk lelkének rejtekében sikerült megtalálnunk, mindig Sokrates szava is szólt hozzánk kétezer év távlatából, s ez az ő igazi nagysága.

HALASY-NAGY JÓZSEF